

XVI.

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

INFLACIJA U SRBIJI I NDH

Različite ekonomske okolnosti u Srbiji i NDH, osobito tijekom 1943. i 1944. a i time i njihov različit doprinos ratnom stroju sila Osovine, u velikoj su se mjeri odražavale na različitim razinama inflacije i na jednom i na drugom području. Razlozi za inflaciju u osnovi su bili slični: golemo povećanje vladinih troškova i pratećim povećanjem novca u optjecaju kako bi se platili troškovi okupacije u Srbiji) ili da bi se održavale strane vojske na svome teritoriju (u NDH); financiranje viška izvoza; inflacijska psihologija i uvelike povećana brzina optjecaja novca; stalno opadanje količine robe dostupne za prodaju zbog manje proizvodnje i sustavna prisvajanja velikog dijela te robe od strane sila Osovine i njihove potrebe; prelazak s civilne na vojnu proizvodnju te djelomični povratak na ekonomiju robne razmjene. Imamo usporedne podatke o optjecaju novca u Srbiji i NDH, a kako je domaća valuta bila glavno platežno sredstvo koje se koristilo, njezin rast mnogo otkriva. Nemamo, međutim, precizno usporedive podatke o trgovini na veliko i o cijenama robe široke potrošnje ili o cijenama na kontroliranom ili crnom tržištu. Podaci koje imamo govore da je, ako se iznos novca u optjecaju sve do potkraj ljeta 1944. povećao otprilike u istom omjeru u Srbiji i NDH (premda nakon toga mnogo brže u NDH nego u Srbiji), tijekom cijeloga rata stopa inflacije u NDH nadmašivala onu u Srbiji, osobito od početka 1944. i kasnije.

Količina novca u optjecaju tijekom rata se i u Srbiji i u NDH ubrzano povećavala. U Srbiji je 1. lipnja 1941. u optjecaju bilo približno 4200 milijuna jugoslavenskih dinara. Do kraja 1943. iznos novca u optjecaju povećao se na 25.623 mihjuna dinara (što je šesterostruko povećanje), a u trenutku propasti njemačkoga okupacijskog režima, 20. listopada 1944, iznosio je 43.364 milijuna dinara (što je deseterostruko povećanje).¹ U NDH su u drugoj polovici 1941. vlasti zamijenile oko 7550 mihjuna starih jugoslavenskih dinara za novu valutu kunu u omjeru 1 dinar za 1 kunu. Do kraja 1943. iznos novca u optjecaju popeo se na 43.618 milijuna kuna (gotovo šesterostruko povećanje) te do kraja kolovoza 1944. na 76.800 milijuna kuna (što je deseterostruko povećanje). A do trenutka propasti ustaškog režima u svibnju 1945,

iznos se povećao na 241.000 milijuna kuna (što je povećanje za 32 puta).²

S obzirom na inflaciju, u Srbiji je (izuzev Banata), prema Franzu Neuhausenu, opunomoćeniku za ekonomske poslove, do sredine 1942. indeks službeno maksimiranih cijena porastao samo 100 do 200% iznad razine cijena od 5. travnja 1941. godine. Cijene na crnom tržištu porasle su u istom razdoblju za 600 do 700 puta. Do kraja 1943. indeks službeno maksimiranih cijena porastao je u prosjeku oko 300 do 400% u odnosu na cijene u početnom razdoblju, a cijene na crnom tržištu porasle su oko 1400 do 1600%. Međutim, prema Komesarijatu za cijene i plaće, cijene na crnom tržištu rasle su još brže, u nekim slučajevima gotovo dvaput brže od onoga što je iznio Neuhausen.³ Uprkos tomu, u NDH su, kao što je i prikazano u Tablici 8, cijene rasle još brže. Do kraja 1943. maksimirane cijene porasle su oko 500 posto, dok su cijene na crnom tržištu porasle oko 3000 posto iznad prosjeka maksimiranih cijena iz 1941. godine. Nema nikakve podatke o kretanju cijena u Srbiji od siječnja do listopada 1944, ali kao što je prikazano u Tablici 8, u tom su periodu u NDH maksimirane cijene porasle dodatnih 2000%, a one na crnom tržištu 3800% iznad prosjeka maksimiranih cijena iz 1941. godine. Uzevši u obzir povećanje količine novca u optjecaju na oba područja, smanjenje opskrbe robom te širenje i intenziviranje vojnih operacija, možemo pretpostaviti da rast cijena u Srbiji, iako prilično velik tijekom 1944, nije bio toliko velik kao u NDH.

Mnogi su uzroci doveli do inflacije. Čak i prije travnja 1941, u Jugoslaviji su bili očiti snažni inflatorni pritisci koji su osnažili inflatornu psihologiju, što treba pripisati povećanju novca u optjecaju, ograničenoj dostupnosti roba, prijelazu s novčane na robnu privredu te općoj nesigurnosti vezanoj uz budućnost. Ekonomski poremećaji nastali u Travanjskom ratu 1941. te sustavno prisvajanje ili pljačkanje raspoloživih zaliha koje su trgovinskim kanalima provodile okupacijske vojske još su više pogoršali nerazmjer između roba raspoloživih za prodaju s jedne strane, te količine novca i povećane brzine njegova optjecaja, s druge.

Inflatorne sile u Srbiji bile su toliko jake da se inflacija nije mogla zaustaviti, a brojni su razlozi koji objašnjavaju zašto se ona nije u potpunosti otrgnula nadzoru. Prvo, opunomoćenik za ekonomske poslove uveo je stroge mjere antiinflatorne politike koje su uključivale ograničavanje cjelokupne vladine potrošnje izuzev one koja je koristila njemačkim ratnim naporima, povećanje redovnih poreza kako bi se pokrila redovna vladina potrošnja i neki troškovi okupacije, propagandu koja je promicala stroge mjere štednje te ozbiljna kreditna ograničenja.⁴ Drugo, proizvodnja u Srbiji održavala se na mnogo višoj razini nego u NDH jer je u njoj prevladavao relativni mir od prosinca 1941. do proljeća 1944. godine. Treće, opunomoćenik za ekonomske poslove uveo je neposredne mjere kontrole plaća i cijena, racioniranu raspodjelu osnovnih prehrambenih namirnica i odjeće, kontrole najamnina, i tako dalje. Trgovanje

nekretninama bilo je zabranjeno, što je zaustavilo cjelokupnu gradnju novih stanova, premda je time, također, potpomognuto provođenje stabiliziranja namnina, što je, s druge strane, mjere kontrole plaća učinilo djelotvornijim. Da bi se spriječio rast cijena poljoprivrednih proizvoda koji vodi prema analognom povećanju dohotka seljaka i drugih cijena, 20% prihoda od obveznih isporuka pšenice, kukuruza i uljnog sjemenja plaćeno je vladinim novčanim bonovima koji su se mogli iskoristiti samo za plaćanje poreza ili kupovinu vladinih obveznica.⁵ Među poljoprivrednim proizvodima samo cijene voća i povrća nisu bile zamrznute pa su one rasle prilično brzo. Međutim, više su cijene osigurale i više nego dovoljne zalihe tih proizvoda, što je Nijemcima olakšalo izvlačenje golemih količina osnovnih prehrambenih namirnica iz zemlje, a stanovništvu da djelomice kompenzira nestašicu žitarica i mesa.

Inflacija u NDH se nastavila kretati ubrzanim korakom odmah nakon uspostave marionetske države, a poslije je počela galopirati. Nakon komadanja Jugoslavije, novostvorena NDH osnovala je vlastitu središnju banku (Hrvatsku državnu banku), preuzevši potraživanja i dugovanja Jugoslavenske narodne banke na svome teritoriju. Od 19.474 milijuna dinara koji su bili u optjecaju u Jugoslaviji u travnju 1941, vlasti NDH zamijenile su oko 7550 milijuna u kune, novu valutu NDH, u omjeru 1 dinar za 1 kunu. Zamjena se odvijala u četiri različite faze u periodu između 14. lipnja i 30. studenoga 1941. godine. Međutim, do kraja studenoga 1941. u NDH je u optjecaju stvarno bilo pet različitih valuta: stari dinari, nove kune, njemačke marke, *Reichskreditkassenscheine* i talijanska lira. Do kraja 1941. optjecaj novčanica porastao je na 8353 milijuna kuna. Između 1. siječnja 1942. i 10. travnja 1943. porastao je na oko 23.200 milijuna kuna; do kraja 1943. na 43.618 milijuna kuna te do kraja 1944. na 149.485 milijuna kuna. U vrijeme propasti države početkom svibnja 1945. u optjecaju je bilo vrtoglavih 241.000 milijuna kuna, što je iznos kuna koji je dan na zamjenu za novu valutu jugoslavenskoga dinara nakon rata. To je predstavljalo ukupan rast novčanica u optjecaju u NDH, tijekom četiri godine njena postojanja, od otprilike 32 puta.⁶

Golem rast novčanica u optjecaju bio je vezan uz izdavanje novčanica kao načina plaćanja vladine potrošnje, koja se nije mogla pokriti povećanim oporizivanjem i dugotrajnim posuđivanjem od banaka i javnosti. Kako je rat odmičao a cijene rasle, Nijemci su neprestano zahtijevali povećanje iznosa kuna za potrebe njihovih postrojba u NDH. Kako su vlasti NDH povećavale cijene, tako su se povećavali i ratni izdaci. Ta su dva čimbenika zajedno, uz smanjenu sposobnost stanovništva da plaća poreze, bili odgovorni za povećanje optjecaja novčanica, što je doslovce razorilo ekonomiju NDH.

U tri godine, od kraja prosinca 1941. do kraja prosinca 1944, iznos transfera ili žiro-računa u središnjoj banci povećao se sa 1362 milijuna na 13.465 milijuna kuna, ili oko deset puta. Također je došlo do velikog prometa na žiro-

-računima Hrvatske poštanske štedionice, u kojem su uplate bile prebacivane s računa na račun (što, međutim, nije uključivalo produženja kredita jer su se računi otvarali ili kreditirali gotovinskim depozitima ili transferima s drugih računa). Promet na tim računima rastao je od 211.800 milijuna kuna tijekom 1943. do 811.400 milijuna kuna tijekom 1944. godine.⁷

Uz porast ukupne količine novca u optjecaju porasla je i brzina njegova optjecaja, iako o tome nema dostupnih podataka. No imamo informacije o tome kod koga je bio. Prema „Izvještaju o stanju” glavnoga njemačkog opunomoćenika u NDH za razdoblje od 15. kolovoza do 14. rujna 1944, od procijenjenih 76.800 milijuna kuna u optjecaju potkraj kolovoza, oko 50% bilo je u rukama seljaštva, 25% u rukama partizana, a samo 25% u rukama gradskog stanovništva i poslovnih ljudi. Kao posljedica toga u urbanim se područjima u državi osjećala velika nestašica novca.⁸

Dok je vođenje rata i uplaćivanje za održavanje postrojba sila Osovine na teritoriju NDH uvelike povećalo vladinu potrošnju i količinu novca u optjecaju, količina proizvedene i na tržištu ponuđene robe postojano je opadala. To je dijelom bilo zato što su ekonomski resursi bili korišteni za vojne svrhe i djelomice zbog vojnih aktivnosti partizana. Partizani su toliko sustavno primjenjivali politiku spaljene zemlje da se poljoprivredna i industrijska proizvodnja bila drastično smanjila. I čak kad je roba bila dostupna, ako je vojska nije uzela, ona se nije uvijek mogla otpremiti onamo gdje je bila potrebna jer su komunikacijske veze također bile sustavno sabotirane. Osobito je teško bilo dovesti zalihe hrane do gradova i do područja južno od rijeke Save u kojima je postojao deficit hrane. Kako su industrijski proizvodi bili sve rjeđi, seljačko stanovništvo je bilo sve manje sposobno i sve manje voljno proizvoditi viškove ili prodavati poljoprivredne ili stočne proizvode za novac kojim se gotovo ništa nije moglo kupiti.

Rast inflacije u NDH prikazan je u Tablici 8. koja daje indekse službeno maksimiranih cijena na veliko, službeno maksimiranih cijena na malo i slobodno formiranih cijena hrane u Zagrebu od travnja 1941. do kraja 1944. te službeno maksimiranih cijena na veliko samo od siječnja do travnja 1945. godine. U prva četiri mjeseca 1945, optjecaj novčanica porastao je dodatnih 61%, zalihe hrane uvelike su se smanjile, a psihološki čimbenici koji su poticali inflaciju postali su još snažniji nego prije.

Različite skupine potrepština koje su sačinjavale službeni indeks cijena na veliko pokazivale su vrlo različite stope rasta. Od kolovoza 1939, koji je početni mjesec s indeksom 100, do prosinca 1944. najveći je bio rast proizvoda dobivenih uzgojem stoke, do 8581; nakon toga su uslijedili tekstilni proizvodi, do 7886; drveni proizvodi (što je vjerojatno uključivalo gorivo za domove), do 6567; proizvodi od ruda (što je vjerojatno uključivalo ugljen kao gorivo za domove), do 6411; poljoprivredne prehrambene proizvode, do 5613; i tako dalje. Na drugom kraju spektra, proizvodi od papira rasli su samo do 848, a kemijski proizvodi do 2260.⁹

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

TABLICA 8.

*Cijene na veliko i cijene na malo u Zagrebu,
travanj 1941 – prosinac 1944/travanj 1945.*

(kolovoz 1939 = 100)

Razdoblje	Cijene na veliko (maksimirane)	Cijene na malo (maksimirane)	Cijene hrane na malo (slobodno formirane na tržištu)
prosjeak 1940.	131	3131	
prosjeak 1941.	228	191	
prosjeak 1942.	427	473 (pros.)	2310 (pros.)
prosjeak 1943.	1297	1228 (pros.)	6444 (pros.)
siječanj 1944.	1411	1228	7645
veljača 1944.	1487	1228	7736
ožujak 1944.	1850	1907	8899
travanj 1944.	2028	2583	9742
svibanj 1944.	2175	2965	9470
lipanj 1944.	2209	3065	9529
srpanj 1944.	2608	3238	10223
kolovoz 1944.	2988	3938	10385
rujan 1944.	3794	5374	11602
listopad 1944.	4882	6338	14525
studenj 1944.	5036	7725	16802
prosinae 1944.	5258	8350	21857
siječanj 1945.	6488		
veljača 1945.	7146		
ožujak 1945.	7744		
travanj 1945.	9852		

Izvori: Svi podaci osim za 1945, *Nezavisna Država Hrvatska*, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 12, 14-15. Podatke za prva četiri mjeseca 1945. ljubazno mi je ustupio Ivo Perišin iz arhiva bivše Hrvatske državne banke.

Bilješka: Ovi su indeksi nastali u Istraživačkom odjelu banke i stoga imaju službeni karakter. Cijene hrane slobodno formirane na tržištu, koje su bile korištene da bi se izračunao indeks cijena na slobodnom tržištu u Zagrebu, taj je odjel prikupio početkom rujna 1942. godine (kad su iznosile 1300 u usporedbi s kolovozom 1939. godine).

Važno je uočiti da su različite bile stope rasta maksimiranih cijena na malo u odnosu na tržišno formirane cijene hrane. Crno tržište bilo je mnogo važnije za potrošače i odražavalo je stvarnu razinu inflacije. Sama je Hrvatska državna banka istaknula: „Ovaj indeks maksimiranih cijena prehrambenih proizvoda ima relativno malo važnosti jer se više prehrambenih proizvoda nabavlja na ilegalnom tržištu nego po zakonski utvrđenim cijenama.”¹⁰ U usporedbi s cijenama iz kolovoza 1939. službene cijene na malo u Zagrebu do prosinca 1944. godine porasle su 83 puta, a one na crnom tržištu 218 puta. Ako potrošači nisu mogli sebi priuštiti da nabavljaju hranu na crnom tržištu na kojem se kupovalo po slobodno formiranim cijenama, vlasti nisu bile od velike pomoći. Zbog iznimno oskudnih zaliha hrane u državnom aparatu racionirane raspodjele, distribucija hrane običnom stanovništvu bila je neredovita i u količinama mnogo manjim od zakonski propisanih.¹¹ Međutim, valja znati da su se

cijene prehrambenih proizvoda na crnom tržištu u ostalim dijelovima zemlje, koji su ovisili o domaćoj ponudi i potražnji, mogle izrazito razlikovati od onih u Zagrebu.

S izuzetkom slovenskih partizana, jugoslavenski partizani, koji su nadzirali znatan dio cijele zemlje od sredine 1942. pa nadalje, nisu puštali u optjecaj vlastitu valutu. Umjesto toga, služili su se bilo kojom od valuta koja bi bila u optjecaju na oslobođenim područjima. To im je pružalo nesumnjivu prednost zbog koje su mogli koristiti bilo koju valutu koja bi bila unesena na teritorije pod njihovom kontrolom (od pljačke ili utjerana kao namet) i iznijeti bilo koju valutu izvan područja pod svojom kontrolom kako bi kupovali robu, koja je potom ponovno mogla biti prokrijumčarena na te teritorije. U Sloveniji su slovenski partizani, počevši od 1943, izdavali obveznice koje su služile kao sredstvo plaćanja u onim slovenskim područjima koje su oni nadzirali.¹²

Prethodna je analiza prikazala razvoj inflacije tijekom rata u dvama najvažnijim dijelovima Jugoslavije – onima koja su zauzimale Srbija i NDH. Iako je stopa inflacije bila mnogo veća u NDH nego u Srbiji, razlozi za nju bili su isti u oba područja: golemi iznosi koji su plaćani silama Osovine za okupacijske troškove ili za održavanje vojske, smanjena količina dostupnih roba, iznimno brz novčani promet i prelazak stanovništva na robnu privredu. Međutim do inflacije jednako velikih razmjera došlo je i izvan tih dvaju područja, na teritorijima koje su okupirale ili pripojile Njemačka, Italija, Albanija, Bugarska i Mađarska. To je iskazano u golemim iznosima valuta s tih područja koje su nakon rata predane na zamjenu za nove jugoslavenske dinare. Prema Sretenu Žujoviću, prvom poslijeratnom ministru financija, jugoslavenske su vlasti 1945. zamijenile sljedeće iznose valuta iz doba rata za nove jugoslavenske dinare:¹³

albanski franci	18,800.000
bugarske novčanice u levima	3.400,000.000
bugarske obveznice u levima	687,000.000
hrvatske kune	241.000,000.000
njemačke <i>Reichskreditkassenscheine</i>	9,372.000
njemačke marke	428,000.000
mađarski pengői	490,000.000
talijanske lire	1.860,000.000
srpski dinari	43.364,000.000
slovenske obveznice kolaboracionista	156,000.000
slovenske obveznice partizana	104,000.000
sumnjivi stari jugoslavenski dinari u priznanicama od 1000 dinara	136,000.000

S izuzetkom partizanskih obveznica u Sloveniji, koje su se zamjenjivale za nominalnu i punu vrijednost, valute i priznanice iz rata mijenjale su se po različitim valutnim tečajevima i prvotno samo do vrijednosti jednake onoj o

Ekonomске posljedice rata i eksploatacije

5000 novih dinara. Ostatak je bio plaćen poslije s odbitkom od 5 do 7% iznosa koji se dodjeljivao Fondu za ekonomsku obnovu. Prema tome je zamjena valute iz ratnog vremena bila vezana uz progresivno oporezivanje onih koji su držali gotovinu, za koju se pretpostavljalo da se velikim dijelom akumulirala špekuliranjem za vrijeme rata. Zamjena valuta koje su bile u optjecaju u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Vojvodini izvršena je između 20. i 30. travnja 1945; u Hrvatskoj i BiH između 15. i 25. lipnja. Valute su se zamjenjivale prema sljedećem valutnim tečajevima: 100 albanskih franaka za 250 novih dinara; 100 albanskih leka za 50 novih dinara; 100 bugarskih leva za 10 novih dinara; 1000 kuna u Hrvatskoj i BiH za 7 novih dinara; 1000 kuna u istočnom Srijemu za 25 novih dinara; 100 njemačkih maraka za 60 novih dinara; 100 mađarskih pengöa za 100 novih dinara; 100 talijanskih lira za 30 novih dinara i 100 starih srpskih dinara za 5 novih dinara. (Iznosi tih tečajeva ne podudaraju se potpuno s onima već iznesenim jer ti popisi dolaze iz dvaju različitih poslijeratnih izvora.) Izdano je ukupno 5.789,500.000 novih dinara za zamjenu valuta iz vremena rata.¹⁴ Formalna zamjena uslijedila je ubrzo nakon zamjene svih postojećih ugovora, nadnica te plaća i cijena za novu valutu. Novoj državi, koja je provela tako ubrzanu zamjenu, glavni je cilj bio zaustaviti inflatorne pritiske u zemlji.

FISKALNA POLITIKA U SRBIJI I NDH

I u Srbiji i u NDH brzo rastuća budžetska potrošnja tijekom rata dovela je do nametanja viših poreza, što je bio jedan način plaćanja tih troškova. U Srbiji su od početka 1942. povećani izravni porezi na korporativnu i poslovnu dobit, na poljoprivredne prihode, nadnice i plaće te na najamnine nametanjem dodatnog ratnog poreza od 100 do 120%. Uglavnom zbog uvelike smanjene ekonomske aktivnosti ta se mjera nije pokazala baš najuspješnijom. Za njom su uslijedila povećanja poreza na utržak; naknada za žigove; obvezne trošarine na vino, žestoka pića i šećer; monopolistički porez na duhanske proizvode, papir za cigarete, sol i naftne proizvode; željezničke vozarine i pristojbe za teretne vozarine te poštanske pristojbe. U ožujku 1943. obvezne trošarine i porezi na monopolističke artikle ponovno su se povećali, a tijekom ljeta 1943. i u siječnju 1944. uslijedila su dodatna povećanja. Iako je izgledalo da su preostali izravni porezi ostali nepromijenjeni, porez na zemlju se 1942. povećao udvostručenjem porezne osnovice, a u siječnju 1944. ponovno je povećan 100% u Srbiji i 50% u Banatu. Vlasti su također raspisale dva zajma s kamatom od po 4,5%, što je činilo ukupan iznos od 2547 milijuna dinara.¹⁵

Povećanje poreza omogućilo je srpskoj vladi da pomoću poreza pokrije svu svoju redovnu proračunsku potrošnju od oko 8 milijardi dinara iz 1943. godine. Međutim tijekom iste godine ostala izvanredna potrošnja iznosila je 12 milijardi dinara, što se primarno odnosilo na troškove okupacije te na druge troškove povezane s ratom. Od toga iznosa 1,5 milijardi pokriveno je dugoročnim državnim zajmovima, 3,1 milijarda uplatama Ministarstva financija iz redovnih poreznih prihoda te 7,4 milijarde posuđivanjem od Srpske narodne banke. Ta posljednja operacija povećala je zaduženost države prema središnjoj banci na ukupan iznos od 16,9 milijardi dinara do kraja 1943. godine.¹⁶

U NDH su, kao i u Srbiji, dodatni prihodi namaknuti neprestanim povećanjima poreza, koji su bili previše česti da bi ih se ovdje detaljnije obradilo. Najuobičajenija su bila povećanja među različitim posrednim porezima, kao što je opći porez na promet, obvezne trošarine na praktički svu robu široke potrošnje, porezi na artikle koje su prodavali državni monopolisti (sol, du-

hanski proizvodi, papir za cigarete, šibice i upaljači te naftni proizvodi) i naknade za poštanske marke. Veliko povećanje obveznih trošarina dogodilo se tijekom listopada 1941, povećanja tih istih poreza tijekom 1942. i 1943, udvostručenje obveznih trošarina uredbom od 8. siječnja 1944. i još jedno udvostručenje uredbom od 13. prosinca 1944. godine. Opći porez na promet povećao se u listopadu 1942; porez na promet na žitarice i na proizvode od žitarica povećan je treći put u prosincu 1942, a do još jednog općeg povećanja poreza došlo je u srpnju 1943. godine. Željezničke vozarine i poštanske pristojbe povećale su se nekoliko puta, kao i porez na luksuznu robu. Porez na zemlju prvi se put povećao 28. studenoga 1942. povećanjem procijenjene osnovice 200%, a 1. siječnja 1944. ta se osnovica udvostručila. Drugi neposredni porezi – na korporativne i poslovne prihode, na prihode od najamnina te na nadnice i plaće – također su se povećali tijekom 1942, a tijekom 1943. i 1944. još i više. Konačno, 29. prosinca 1943. država je uvela posebni, nekadašnji ratni porez u vidu 30 do 80% dodatne naplate na sve postojeće neposredne poreze.¹⁷ Nažalost, vlasti NDH su tijekom rata objavljivale samo iznimno oskudne proračunske podatke, tako da je nemoguće reći koliki je dio njene potrošnje bio pokriven porezima. Međutim, sudeći prema proračunskim brojkama za fiskalnu 1942. godinu i povećanju optjecaja novčanica iz Hrvatske državne banke, koja je neposredno bila povezana s rastućim deficitom zbog trošenja u vojne svrhe i za održavanje vojske sila Osovine u NDH, možemo procijeniti da porezni prihodi možda nisu pokrili više od jedne trećine državne potrošnje (isključujući potrošnju državnih poduzeća) tijekom cijeloga ratnog razdoblja.¹⁸

PREHRANA U SRBIJI I NDH

Jugoslavija je tijekom međuratnoga razdoblja proizvodila toliko velike količine ratarskih i stočnih proizvoda da je pokrivala sve svoje potrebe i istovremeno je te artikle i izvozila. Oni su u prosjeku činili između 50 i 60% ukupne vrijednosti izvoza. Međutim, izvoz prehrambenih artikala samo je djelomice predstavljao prave viškove. Oni su najčešće bili posljedica relativno niske kvalitete ishrane jugoslavenskoga stanovništva. U periodu od 1934. do 1938. u prosjeku se 81% kalorijskog unosa stanovništva sastojao od žitarica i krumpira, s kukuruzom kao osnovnom prehrambenom namirnicom. Niska kvaliteta ishrane bila je vezana uz nizak prihod po glavi stanovnika, što je, s druge strane, posljedica niske razine ekonomskog razvoja, što znači niske produktivnosti proizvođača i malenih površina poljoprivrednog zemljišta u odnosu na broj stanovnika koji o njemu ovise (agrarna prenaseljenost). Uz to je jugoslavenska poljoprivredna proizvodnja bila neravnomjerno raspoređena. Područja sjeverno od crte koju su činile rijeke Dunav i Sava bile su poljoprivredno najnaprednija, izuzev vina, duhana i voća, omogućivši glavninu viškova kojima su opskrbljivali područja u zemlji deficitarna prehrambenim proizvodima i – za izvoz robe.¹⁹

Jugoslavenska je vlada uvela neke mjere kojima se namjeravala uhvatiti u koštac s poteškoćama u opskrbi i raspodjeli hrane čak i prije nego što je bila napadnuta jer je na ovaj ili onaj način bila prisiljena povećati svoj izvoz hrane silama Osovine. Vlada je uvela zakone usmjerene protiv špekulanata hranom, kao i bezmesne dane i određene mehanizme nadzora izvoza. Premda joj nije uspjelo, pokušala je uspostaviti i pričuvne zalihe hrane, prije svega u žitu, na područjima deficitarnim hranom južno od crte Dunav – Sava.

Način na koji je zemlja bila raskomadana u travnju 1941. igrao je odlučnu ulogu u prehrani stanovništva za vrijeme rata. Bačka i Baranja, i u manjoj mjeri Međimurje i Prekomurje kao i Banat, koji su bili žitnica zemlje, došli su pod mađarsku i njemačku upravu. Poljoprivredni i stočni viškovi s područja koja su bila pripojena Mađarskoj i iz Banata pod okupacijom Nijemaca, od kojih su u oba područja Nijemci imali veliku, dobro organiziranu i snažno pronacistički orijentiranu manjinu, bili su namijenjeni Njemačkoj za trajanja rata. Sama je

Srbija, koja se tada nalazila unutar svojih granica otprije 1912, mogla u normalnim okolnostima i u godinama s prosječnim urodom ljetine u potpunosti zadovoljiti svoje potrebe za hranom i proizvoditi male izvozne viškove. Međutim, njemačke okupacijske snage i priljev više od 400.000 izbjeglica, koje su činile nekih 11% ukupnoga stanovništva, zajedno sa značajno smanjenom proizvodnjom i velikim izvozom u njemačku korist, predstavljale su velik teret za srpske zalihe hrane. U NDH su samo dvije regije imale viškove hrane, Srijem i istočnu Slavoniju, dok je veći dio njezina teritorija bio deficitaran s hranom. Država bi u cijelosti, čak i u mirnodopskom razdoblju s prosječnim prinosom i uobičajenim prehrambenim navikama, jedva bila u mogućnosti prehraniti samu sebe ili bi morala uvoziti manje količine hrane.²⁰ I sva su jugoslavenska područja koja je pripojila Bugarska i koja je pripojila ili zauzela Italija, bilo neposredno ili preko Albanije, u osnovi bila deficitarna žitaricama za prehranu.

Prema tome, namijenivši viškove hrane iz Banata, Bačke i Baranje svojoj uporabi, Nijemci su agresivnim upadom potpuno poremetili sustav opskrbe hranom koji je u zemlji postojao u međuratnom razdoblju. Problem prehrane stanovništva u područjima deficitarnim hranom postao je najvažnije ekonomsko pitanje s kojim su se suočavale lokalne vlasti. Uz to što su odnosili hranu iz područja koja su imala viškove hrane, Nijemci su trgovinom, kupovinom koju su obavljale vojne jedinice i nezakonitim izvozom prigrabili većinu poljoprivrednih i stočnih proizvoda kojih su se mogli dočepati iz svih ostalih dijelova zemlje pod njihovim nadzorom. Štoviše, kako se rat nastavljao, rastao je i pritisak na Jugoslaviju da osigura još više hrane, a time i izazov lokalnim vlastima da hranom opskrbi lokalno stanovništvo.

U poglavlju 14. opisali smo kako su Nijemci do krajnjih granica vršili pritisak na Banat i užu Srbiju kako bi osigurali poljoprivredne i stočne proizvode za svoje postrojbe te na lokalno radništvo kako bi proizvodilo za potrebe ratnoga stroja sila Osovine i za izvoz. Prekršivši svoje obećanje da žito neće izvoziti iz uže Srbije, srpskom su seljaštvu nametnuli velike prinudne isporuke. Robne centrale, koje je 1941. osnovao povjerenik za upravu, Aćimović, za kupnju raspoloživih viškova usjeva i životinjskih proizvoda kako bi se pošiljkama za Njemačku i zalihama za domaće potrebe moglo primjereno upravljati, postale su instrument iznuđivanja i prisvajanja tih proizvoda od seljaka od strane okupacijskog režima.²¹ Nakon što su opskrbili vlastite snage u Srbiji, Nijemci su izvozili viškove ili svojim postrojbama u Grčku, ili u ostale dijelove Europe pod svojim nadzorom, ili u sam Reich.

Za Nijemce je prehrana domaćega stanovništva u urbanim i ruralnim područjima deficitarnim hranom – izuzev radnika koji su proizvodili za njih – na popisu prioriteta bila na vrlo niskom mjestu. Prema britanskim procjenama, u proljeće 1943. tjedno propisani obroci za običnog potrošača u Beogradu iznosili su 2240 grama kruha ili 1470 grama brašna, 125 grama mesa, 80 grama mas-

ti, 30 mililitara ulja i 150 grama šećera. Godinu dana poslije bili su još manji; u svome izvještaju iz ožujka 1944, Franz Neuhausen, opunomoćenik za ekonomske poslove, zabilježio je da su tjedni obroci iznosili 1500 grama brašna, 100 grama mesa, 40 grama masti i ulja i 115 grama šećera. Pet kategorija radnika dobivalo je dodatne obroke, ovisno o naravi njihova posla. Rudari u rudniku, primjerice, u najtežoj skupini radnika, tjedno su dobivali dodatnih 4050 grama brašna, 600 grama mesa, 160 grama masti i ulja te 70 grama šećera. Ti obroci nisu uvijek bili podijeljeni, premda najčešće jesu, a radnici koji su proizvodili za Nijemce uvijek su imali prednost.²²

U NDH je ustaška vlada izradila planove za održavanje ili povećanje proizvodnje poljoprivrednih i stočnih proizvoda te je izdala uredbe kojima je prisilila seljaštvo da uzgaja određene, posebne vrste usjeva, što je na neki način pomoglo da se proizvede više hrane. Također je uvela kvote za prinudne isporuke gotovo svih proizvoda i odredila je kupovne cijene tih isporuka i maksimirala cijene hrane i ostalih proizvoda. Međutim, od 1943. nadalje susretala se s gotovo nesavladivim poteškoćama pokušavajući osigurati žetvu uroda i prikupljanje zakonskim odredbama propisanog prinudnog kontingenta. To se jasno vidi u izvještaju koji je Josip Cabas, ministar industrije i trgovine NDH, podnio premijeru Mandiću 4. veljače 1944, u kojem je zabilježio da „unatoč dobroj ljetini [1943], vlasti zadužene za ekonomiju prehrane nisu bile u mogućnosti prikupiti čak ni 30% od količina koje zakoni... zahtijevaju da se moraju predati, a u usporedbi s ukupnim urodom to nije čak ni 5%.”²³ Odluka vlade da dio cijene za isporučene industrijske prehrambene kulture plati u industrijskoj robi nije bila puno pomogla.²⁴ Međutim, kako je rasla vjerojatnost da će Njemačka izgubiti rat, a time i činjenica da će NDH biti zbrisana dok će partizani izaći kao pobjednici, seljaci u okupiranim područjima sve su više potpadali pod utjecaj partizanskih narodnih odbora kojima je jedan od ciljeva bio uskratiti Nijemcima i ustaškim vlastima što je moguće više hrane. Zbog toga su poprilične količine hrane koje su bile proizvedene u tim područjima završile na oslobođenom partizanskom teritoriju. U objelodanjenom pismu pukovniku Schuchardtu, voditelju odjela njemačkoga glavnog stožera, od 26. svibnja 1943, Glaise, glavni njemački opunomoćenik u Hrvatskoj, napisao je: „Inflacija, maksimirane cijene i suprotstavljanje režimu potiču seljake, čak i u područjima na kojima bi se mogao izvesti prinudni otkup, da svoje proizvode drže uskladištene. No, tada im se zna dogoditi da im gerila oduzme njihovo krušno brašno i njihovu stoku. U slučajevima kad su natjerani da biraju između države i partizana, oni se vrlo često priklanjaju partizanima kao jačima.”²⁵

Tijekom određenih perioda u 1944. Nijemci su u NDH morali organizirati dopremu pošiljaka velikih količina žita, većinom iz Rumunjske, i šećera, iz same Njemačke, jer bi inače ishrana i oružanih snaga NDH i određenih preferiranih segmenata civilnoga stanovništva bila nemoguća. Nažalost, o tim uvoznim ar-

tkllima imamo samo oskudne podatke. Međutim, Cabas je iznio da su uvezeni proizvodi za razdoblje između 1. veljače i 1. kolovoza 1944. trebali udovoljiti samo elementarnim zahtjevima hrvatskih oružanih snaga i civilnoga stanovništva kako slijedi: 104.745 metričkih tona žita za kruh, 11.596 metričkih tona sušenoga graha i 145.572 metričke tone krumpira. Godišnja potreba za uvozom masti i ulja iznosila je 5732 metričke tone i 15.230 metričkih tona šećera.²⁶

Normalnu poljoprivrednu i stočnu proizvodnju u NDH od početka su remetila dva čimbenika. Zločini velikih razmjera poduzimani protiv srpskoga stanovništva (oko 30% od ukupnoga stanovništva zemlje) natjerali su tisuće Srba u šume ili izvan zemlje, a kao posljedica toga njihova su poljoprivredno produktivna imanja često pljačkana ili u najmanju ruku nisu se održavala upotrebljivima ili su na njima samo privremeno boravili ljudi kojima su vlasti bile sklone. Uz to je proizvodnju priječilo neprestano širenje gerilskoga rata, koji se nije protezao samo na planinska područja u zemlji već je sezao i daleko na sjever, na ravnice i gotovo pred vrata samoga glavnoga grada Zagreba. Međutim, kako se rat širio, vlasti NDH i Njemačke, kao i Talijani dok je njihova vlast trajala, čak i od proizvedenih poljoprivrednih proizvoda dobivale sve manje i manje. Odgovornost za to leži u četiri osnovna razloga. Prvo, vrlo niske cijene koje je država odredila za obvezne isporuke usjeva i stočnih proizvoda odvratile su seljake od proizvodnje za prisilni otkup. Drugo, nedostatak industrijskih proizvoda koji bi se mogli kupiti novcem dobivenim od prodaje poljoprivrednih proizvoda još je više smanjio isporuke. Treće, silovito napredovanje inflacije seljake je sve manje i manje poticalo da proizvode bilo kakve viškove i da ih, od onih koje su imali, prodaju za novac umjesto da ih zamijene u trampu za stvarnu robu. I četvrto, seljaštvo je, čak i u područjima između rijeke Save na jugu i rijeke Drave i Dunava na sjeveru, uvidjelo da su od sredine 1943. pa nadalje partizani bili jači od ustaške vlasti i da su postajali sve jači, zbog čega je velika količina hrane i ostalih poljoprivrednih proizvoda, kao što su vuna i kože, u sve većim razmjerima preko tajnih kanala odlazila njima.²⁷

Vlada NDH je osnovala Državnu opskrbnu poslovnu središnjicu (DOPOS) za davanje obroka i planiranje distribucije hrane. U proljeće 1943, prema britanskim procjenama, tjedna dijeljenja obroka za običnog potrošača u NDH iznosila su 1050 grama kruha, 75 grama brašna, 250 grama mesa, 60 grama masti, 50 grama ulja, 75 grama šećera, 100 grama sira i 115 grama mahunarki. Međutim zbog iznimno ograničenih zaliha hrane koje je imao DOPOS, njegova distribucija širem stanovništvu bila je neredovita i mnogo manja od zakonom propisanih količina. To je bilo tako unatoč činjenici da se NDH isticala po tome što je imala najmanje službene obroke hrane od bilo koje europske zemlje koja je bila u ratu.²⁸

Zbog toga što vlasti nisu uspjele ostvariti obavezne isporuke po najnižim cijenama, a sustav davanja obroka nije bio u mogućnosti da prikupi i preveze

postojeće pošiljke, mnoge su gradske uprave, uključujući i onu u Zagrebu, pored postojećega tržišta hranom s maksimiranim cijenama uvele i tržište hranom sa slobodnim cijenama. Dragutin Toth, ministar financija, u dopisu premijeru od 22. svibnja 1944. snažno je prosvjedovao protiv toga u Zagrebu, zalažući se za uvođenje strogoga sustava davanja obroka kao preduvjeta da bi ekonomija nastavila funkcionirati. Međutim, njegov zahtjev nije postigao nikakav učinak.²⁹ Slobodno je tržište uvekhe povećalo zalihe hrane, premda po vrlo visokim cijenama (vidi Tablicu 8). Također je otvorilo vrata raširenom krijumčarenju i korupciji. S obzirom da se rast prihoda radnika održavao na razini daleko nižoj od razine rasta cijena na slobodnom tržištu hrane, dovoljne količine hrane mogli su sebi priuštiti samo ljudi s visokim prihodima, bilo da su ih stekli zakonito ili nezakonito ili s akumuliranim dugotrajnim potrošačkim dobrima koja su se mogla prodati ili trampiti. Trpljenje nestašica hrane i djelomične ili potpune gladi bilo je široko rasprostranjeno.

Uz to što su zalihe bile male, hrana je u NDH za vrijeme rata bila vrlo neravnomjerno raspodijeljena. Posebno su teško bila pogođena područja južno od rijeke Save, jer su ona po naravi bila deficitarna hranom, zato što je otpor ondje bio snažan pa je time nepovoljno utjecao na proizvodnju i zato što su partizanski napadi na cestama i željezničkim prugama ograničavali pošiljke s robom od sjevera prema jugu i iz ruralnih područja prema onim urbanim. Gotovo da i nemamo kvantitativne podatke o tome. No imamo podatke za grad Sarajevo u periodu od siječnja do kraja listopada 1943. godine. Od sarajevskoga stanovništva koje je iznosilo oko 100.000 ljudi bilo je predviđeno da njih 70.000 opskrbljuje Državna opskrba poslova središnjica, dok su njih 30.000 (zaposleni u državnom aparatu i u različitim vladinim djelatnostima kao što su željeznica, oružnica i tvornica duhanskih proizvoda) opskrbljivali njihovi kooperanti, iako su i oni odlazili do Državne opskrbe poslova središnjice nakon što su kooperanti to prestali činiti. Tijekom tih deset mjeseci DOPS je tjedno po osobi dijelio 795 grama brašna, 7 grama makarona, 2,4 grama maslaca, 65 grama šećera, i (iz Njemačke) 675 grama krumpira. Meso i mast uopće nisu dijelili. Meso se posljednji put dijelilo prethodnog Božića, kad je 2000 kilograma podijeljeno svim stanovnicima grada.³⁰

Na kraju, jedan od najtežih problema za vlasti i u okupiranoj Srbiji i u NDH bilo je povećanje urbanoga stanovništva za vrijeme rata. To prvenstveno treba pripisati priljevu izbjeglica, posebno u Beograd i Zagreb. U Beogradu je (isključivši susjedne gradove Pančevo i Zemun, u kojem je u travnju 1941. bilo kombinirano stanovništvo od oko 50.000 ljudi) broj stanovnika u početku opao s oko 400.000 u vrijeme napada, na 254.000 do sredine svibnja 1941, nakon što su ljudi izbjegli zbog bombardiranja i sloma sustava javnog reda i opskrbe hranom. Međutim do sredine 1942. stanovništvo je poraslo na 300.000 ljudi, a u travnju 1943. general zapovjednik u Srbiji procijenio je da se ono gotovo

udvostručilo u posljednje dvije godine. Zagrebačko stanovništvo naraslo je sa 250.000 u travnju 1941. na 400.000 u studenome 1943. te na gotovo 500.000 u svibnju 1944. godine.³¹ Nije potrebno ni reći da je taj porast uvelike povećao potrebu za stanovanjem, medicinskom skrbi i drugim javnim službama.

I u Srbiji i u NDH uveden je direktan nadzor nad sadnjom usjeva, obveznim isporukama, cijenama, podjelom obroka, i tako dalje. Međutim, oni nisu bile od velike pomoći običnom potrošaču koji nije imao nikakvo prvenstvo, s obzirom da su zalihe obroka predviđene za raspodjelu bile raspoložive samo u malim količinama, ili neredovite ili ih uopće nije bilo. Ono, što je bilo raspoloživo, prvo je išlo okupacijskim vojskama, domaćim snagama, i radnicima koji su proizvodili za Nijemce. Zalihe su hrane uskoro postale glavna preokupacija vlasti i javnosti, što je jasno pokazivala nemogućnost zadovoljavanja čak i niskih razina službeno propisanih obroka i povećanje službenih, a pogotovu cijena na crnom tržištu i u Srbiji i NDH. Nekoliko je ruralnih područja s viškovima hrane bolje stajalo u onoj mjeri u kojoj su za sebe mogli zadržati dovoljne količine prehrambenih proizvoda. Druge potrepštine, kao što je obuća i odjeća, bilo je još teže nabaviti od hrane, no kako su one bile manje važne za golu egzistenciju, njihovu nestašicu nije trebalo hitno zadovoljiti. Odnosi između hrane i odjeće jasno se vide iz uvjeta trampe iznesenih u izvještajima, u kojima su žito i kukuruz s jedne strane mijenjani za odjeću, a s druge, za obuću.

Kako su se partizani neprestano širili povećavajući teritorij pod svojim nadzorom i pridobijajući sve više sljedbenika, to je i veći postotak proizvodnje svih usjeva i stočnih proizvoda sve češće završavao na oslobođenom teritoriju. Dijelom zbog toga i dijelom zato što su Njemačka i sami kvislinški režimi sve očajnije trebali hranu, oni su počeli primjenjivati sve represivnije metode prikupljanja usjeva. Zapravo, uspješno prikupljanje obveznih isporuka usjeva postalo je glavni problem ekonomske uprave i zahtijevalo je sve veći broj postrojba koje bi ga izvršile. A u isto vrijeme seljaci su postajali sve odlučniji da svoje proizvode uskrate vlastima jer s utrškom od legalne prodaje ništa nisu mogli kupiti. Osim toga, bilo je sve izglednije da će partizani postati budući gospodari zemlje. Ukratko, kako su se proizvodnja i zalihe hrane sve više smanjivale, borba među onima koji su je tražili postala je sve odlučnija. Ljudi u gradovima i na područjima deficitarnim hranom bili su prisiljeni prehranjivati se sve oskudnije te su ponekad dolazili do točke kada je nastupala prava glad.

Nametanjem neposrednog i posrednog nadzora, Nijemci su pokušali gospodarstvo Srbije i NDH učiniti održivijim i produktivnijim kako bi ove bile sposobnije nositi teret koji su im nametnuli. S obzirom na to, Srbija je bila u boljoj poziciji od NDH zbog dva razloga. Prvo, vojni i ekonomski poremećaji na njenom teritoriju bili su do ljeta 1944. relativno manjeg opsega naspram onih u NDH. Drugo, broj kolaboracionističkih postrojba u Srbiji bio je mnogo manji nego u NDH, nikada ne prelazeći brojku od oko 35.000 ljudi, u usporedbi

s više od 250.000 ljudi pod oružjem u ustaškoj državi, kada je angažman okupatorskih sila bio najveći. Protuteža tim prednostima bila je, međutim, činjenica da su u Srbiji također djelovali Mihailovićeve četnici i da su oni na ovaj ili onaj način živjeli od rada na zemlji, u velikoj mjeri uz pomoć Nedićeve uprave. I njemačka je policija u Srbiji prilično izričito nastojala izvući „koliko je god moguće tona robe”, kako je to Neuhausen jednom napomenuo.

Razumno je pretpostaviti kako su Nijemci očekivali da će iznuditi mnogo veći ekonomski doprinos od Jugoslavije za potrebe ratnoga stroja sila Osovine nego što su to stvarno uspjeli. Upravo je partizansko sabotiranje i gerilsko ratovanje sve više ometalo njihovo ekonomsko iskorištavanje zemlje i korištenje njenih komunikacijskih postrojenja. S obzirom na operacije i ukupni angažmana njihovih jedinica, kao i jedinica njihovih saveznika, ono što su Nijemci odnijeli iz Jugoslavije koštalo ih je mnogo više nego što su izvorno planirali. Iako je ekonomsko breme pljačkanja jugoslavenskoga teritorija koje su vršile sile Osovine u prvom redu snosilo jugoslavensko stanovništvo – u vidu visokih troškova okupacije ili stranih vojski, uvelike manipuliranih izvoznih viškova, gubitka bogatstava i proizvodne sposobnosti od povećanog iscrpljivanja i razaranja ili potpunog uništenja poljoprivrednog zemljišta i industrijskih postrojenja, rastuće inflacije i smanjene potrošnje – gubitak njemačkih života i ukupna vojna potrošnja u Jugoslaviji, također su bili veliki.

MATERIJALNI GUBICI ZEMLJE NA KRAJU RATA

Kao posljedica rata, materijalni su gubici u Jugoslaviji imali zapanjujuće razmjere. To je shvatljivo kad se uzme u obzir narav ratovanja u zemlji – sustavno korištenje sabotaza i strategije spaljene zemlje koje su koristile gerilske jedinice te strategija sustavnog i sveobuhvatnog uništavanja koje su koristile okupacijske snage tijekom povlačenja. No, dok je popis stanovništva iz 1948. bio osnovno sredstvo provjere procjena gubitaka stanovništva u ratu, kao što ćemo vidjeti u sljedećem poglavlju, nijedan takav popis kojim bi se provjerile procjene materijalnih ratnih gubitaka nije napravljen za imanja i postrojenja. Stoga moramo imati na umu da u potpunosti postoji znatno toleriranje pogreške, u svakom slučaju barem 25% ili možda još više.

Jugoslavenske su vlasti procijenile da je vrijednost neposrednih materijalnih gubitaka koje je zemlja pretrpjela tijekom rata iznosila 9145 milijuna američkih dolara, od kojih je 7120 milijuna pripisano Njemačkoj, 1449 milijuna Italiji te 775 milijuna Bugarskoj i Mađarskoj.³² (Godina na koju se odnosi ta vrijednost dolara nije posebno navedena; ova rana poslijeratna procjena od strane Komisije za ratne odštete objavljena je bez datuma.) Procjene gubitaka, zaokružene vrijednosti, iznose kako slijedi: 21% nastambi razoreno je, spaljeno ili teško oštećeno, a uništeno je 24% svih voćnjaka i 38% svih vinograda. Od stoke, uništeno je ili opljačkano 62% konja, 5% goveda, 63% ovaca i koza, 59% svinja, 54% peradi i 42% košnica s pčelama. Procijenjeno je da je tijekom četiri godine ratovanja iz zemlje odneseno 19 milijuna tona žitarica i ostalih proizvoda od usjeva, 17.000 tona pamuka i 2,5 milijuna tona mlijeka i mliječnih proizvoda. U to se vjerojatno ubrajaju potreštine za održavanje njemačke i talijanske okupacijske vojske u zemlji, koje su Nedić i Pavelić bili obvezni pružati prema različitim sporazumima i zapovijedima. Velik dio poljoprivrednog oruđa uništen je i oštećen ili je postao neupotrebljiv od prekomjernog korištenja i lomljenja. Velik dio svih ribarskih brodova i opreme uništen je ili jako oštećen.

Prema riječima iz samoga izvještaja, jugoslavenska je industrija tijekom rata bila izložena „neposrednom razaranju i uništavanju, preseljenju i pljačka-

nju strojeva te pretjeranom i bezobzirnom korištenju i lomljenju". Neposredno razaranje i uništavanje pogodilo je dvije trećine industrijskih postrojenja. Ni jedan jedini rudnik u Jugoslaviji nije izbjegao oštećenje ili razaranje.

Okupacijske su vojske, posebno Talijani, prakticirale bezobzirnu politiku pretjerane sječe šuma, negativno utječući na proizvodnost toga važnog prirodnog resursa. Ta se politika samo u nekim područjima provodila iz predostrožnosti usnjerene protiv gerilskog ratovanja, tako da su nadaleko sjekli sva stabla koja su se nalazila uzduž željezničkih pruga i cesta.

Možda je najgore uništavanje tijekom rata zadesilo jugoslavenski transportni sustav, osobito željeznicu. Prema službenim procjenama, neprijatelj je odvezao, oštetiio ili uništio 77% svih lokomotiva i 84% svih željezničkih kola. Razorena je većina mostova predviđenih za željeznički promet i većina željezničkih pruga. Velika oštećenja željezničke opreme i pruga uvelike je prouzročila svjesna partizanska politika napadanja željezničkih komunikacija kojoj je cilj bilo uništenje, čime bi se poremetilo kretanje neprijateljskih postrojba i zaliha i unutar Jugoslavije i ono koje je prelazilo preko jugoslavenskoga teritorija na ostala ratna poprišta, osobito ona u Italiji, Grčkoj i Africi. U tome su im zdušno pomagali britanski stručnjaci za razaranje i eksplozive te od proljeća 1944. i britanske i američke zračne snage stacionirane u Italiji. Uz to su Nijemci, kad su se povlačili, sustavno uništavali željeznička postrojenja i opremu kako bi usporili svoje progonitelje, služeći se posebnom opremom za piljenje željezničkih pragova kojom su presijecali željezničke pragove, a željezničke pruge činili neupotrebljivima. Ne treba ni reći da su uništili i većinu ostalih proizvodnih postrojenja koja su im se našla na putu. To dobro ilustrira izvještaj koji je general Lohr, glavni zapovjednik skupine armija E, podnio nakon što su njegove armije prevalile oko 1000 kilometara tijekom četiri i pol mjeseca povlačeći se pod vatrom s Egejskih otoka i kontinentalne Grčke kroz Makedoniju, Sandžak i jugozapadnu Srbiju prema Austriji. Na otprilike dvije trećine puta do cilja, na rijeci Drini, napisao je:

Nijedna stvar vrijedna spomena nije pala u neprijateljske ruke. Morali smo sagraditi 1403 pontonska mosta, 23 željeznička mosta kao i 20 kilometara željezničke pruge. Uništili smo 223 cestovna mosta, 281 željeznički most, 95 tunela, 598 kilometara željezničke pruge, [i] 9776 željezničkih kola i lokomotiva.³³

Može se sa sigurnošću pretpostaviti da su Nijemci bili jednako destruktivno temeljiti u svome daljnjem povlačenju od rijeke Drine do austrijske granice.

Većinu automobila i kamiona također su odvezli ili uništili. Kao što navedeni izvještaj pokazuje, uništen je ili teško oštećen velik dio boljih cesta i cestovnih mostova. Izgubljeno je više od polovice prekomorskih i riječnih

sredstava za prijevoz tereta u zemlji. Najveći dio prekomorske flote djelovao je kao dio zajedničkoga savezničkog brodovlja i pretrpio je gubitke od neprijateljskih podmornica i ratovanja minama. Uz to je najveći dio bolnica i drugih javnih zdravstvenih ustanova, kao i veliki broj znanstvenih i ostalih institucija visokoga obrazovanja, ili opljačkan, ili teško oštećen ili uništen. To je osobito vrijedilo za muzeje, arhive i knjižnice.

Štoviše, ukupna administrativna organizacija zemlje kao i glavna poslovna struktura preraszmještena je tijekom 1941. s mnoštvom nezakonitih transfera vlasništva i uklanjanjem ili ubijanjem upravljačkog osoblja. Izrije-kom, jugoslavenska je ekonomija na kraju rata pružala sliku uništenja širokih razmjera i potpune dezorganizacije, sa strahovito smanjenom sposobnosti da uopće nešto proizvodi. Neobuzdana inflacija diljem cijele zemlje i prisutnost šest domaćih i okupacijskih valuta samo su pojačali ekonomski kaos. Smanjeni proizvodni kapacitet zemlje ojačan je činjenicom da je većina obučenoga tehničkog i upravljačkog osoblja deportirana, ili ubijena ili je emigrirala. A velik broj ljudi koji je ostao novi je režim smatrao politički nepouzdanim te im je stoga bilo zapriječeno da dopiju na položaje gdje su se donosile odluke. S druge strane, uvelike je bila prisutna povećana potreba za kapitalnim i upravljačkim resursima, kako za neposrednu pomoć tako i za rad na obnovi, a poslije za gospodarski razvoj zemlje.

Okupacijske snage u Jugoslaviji jedva da su povećale industrijsku bazu zemlje, naspram onoga što su učinili, primjerice, u Čehoslovačkoj, gdje su Nijemci proširili proizvodni kapacitet nekoliko industrija tijekom svoje okupacije. Nijemci su znatno povećali kapacitet rudnika bakra u Boru kao i u nekoliko drugih rudnika u Srbiji. Također su proširili postrojenja za proizvodnju boksita u Hercegovini i Dalmaciji te postrojenja za proizvodnju ulja u nekim dijelovima NDH. Potonja su, međutim, bila teško oštećena tijekom povlačenja njemačkih postrojbi. Nijemci su također pokrenuli nekoliko tvornica za proizvodnju avionskih motora i njihovih dijelova, no to nije bilo važno u ukupnom povećanju industrijskog kapaciteta zemlje. Dva su osnovna čimbenika spriječila Nijemce da više prošire proizvodne kapacitete: neprestane partizanske sabotaze – partizani su, naime, sustavno pokušavali uništiti proizvodna postrojenja važna za njemački ratni stroj, i blizina savezničkih zračnih snaga, koje su mogle i koje jesu bombardirale takva postrojenja.

U završnim tjednima rata jedan je dio vojnih zaliha, streljiva i vozila preotet od Nijemaca i kvislinških snaga. Međutim, mnoge su se stvari sustavno uništavale i, s izuzetkom vozila, upotrebljive su bile samo u vojne svrhe. Jedan broj lokomotiva, željezničkoga voznog parka i posebno riječne barke koje su iz zemlje odvezli Nijemci poslije su locirani u Njemačkoj i Austriji; ali s obzirom na zategnute odnose između Jugoslavije i zapadnih Saveznika nakon rata, povratak te imovine zahtijevao je veliki trud.

Jednom kad su došli na vlast, jugoslavenski su komunisti bili isto toliko odlučni u postavljanju razorene ekonomije ponovno na noge te u reorganiziranju i poslije u njezinu razvijanju po sovjetskom modelu kao što su to bili tijekom rata u borbi protiv okupacijskih i kolaboracionističkih snaga. Mnogo je pomoći Jugoslaviji pružila Organizacija UN-a za spas i obnovu (UNRRA) tijekom 1945. i 1946. godine. Vraćeno je nešto opljačkanoga materijala i, naposljetku, dobivena je i djelomična ratna odšteta od bivših okupacijskih snaga, posebno od Njemačke, Italije i Mađarske. Međutim, iznos ratne odštete dobiven od Njemačke bio je vrlo malen u usporedbi s iznosom štete koji su Jugoslaveni procijenili. A u pregovorima o plaćanju odštete Jugoslavenima nastradalim od njemačke vojske i policije tijekom rata još nije ostvaren nikakav napredak iako je jugoslavenska vlada po tom pitanju godinama vršila pritisak na vladu Zapadne Njemačke.

Bilješke

¹ Svi podaci o novcu u optjecaju u Srbiji tijekom 1943. su iz „Neuhausen III”, Frs. 400-402. Usput rečeno, dugovanja na žiro-računima i ostalim kratkotrajnim novčanim obvezama Srpske narodne banke, koje su praktički bile iste kao i one u novcu, na kraju 1943. iznosila su 6300 milijuna dinara. Koliko je dinara bilo u optjecaju 20. listopada 1944, toliko je srpskih dinara iz ratnog doba zamijenjeno novim jugoslavenskim dinarima nakon rata.

² Podaci o količini dinara koji su u NDH zamijenjeni za kune preuzeti su iz Tinti, Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici, str. 10 (o tom izvještaju vidi 15. poglavlje, bilješka 11). Podaci o novcu u optjecaju potkraj 1943. su iz Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 32 (o tom izvještaju vidi 15. poglavlje, bilješka 43). Podaci za novac u optjecaju potkraj kolovoza 1944. su iz Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 708. Iznos kuna u optjecaju u svibnju 1945. bio je iznos kuna zamijenjenih za nove jugoslavenske dinare nakon rata. Vidi Jugoslavija, Ministarstvo informiranja, *Debata o budžetu za 1946*, str. 59.

³ „Neuhausen III”, Frs. 379-386; Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944*, str. 365.

⁴ „Neuhausen III”, Fr. 381.

⁵ Isto, Frs. 379-83, 402.

⁶ Za zamjenu ostalih valuta u kune tijekom 1941, vidi Tinti, „Izvještaj o valutno-gospodarskoj politici”, str. 10-11. Vidi taj isti izvor, str. 11, za optjecaj novčanica u travnju 1943. godine. Za optjecaj novčanica na kraju 1941, vidi Nezavisna država Hrvatska, *Hrvatska državna banka do konca godine 1941*, str. 9. Za drugi izvor o optjecaju novčanica u travnju 1943, vidi Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 20. Vidi taj isti izvor, str. 32, za optjecaj novčanica na kraju 1944. godine. Za optjecaj novčanica u svibnju 1945, vidi Jugoslavija, Ministarstvo informiranja, *Debata o budžetu za 1946*.

⁷ Vidi Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 20. za povećanje

Ekonomske posljedice rata i eksploatacije

na žiro-računima u središnjoj banci i str. 5 za njihovo povećanje u sustavu poštanske štednje.

⁸ Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 708.

⁹ Nezavisna Država Hrvatska, „Hrvatska državna banka u 1944”, str. 13.

¹⁰ Ibid., str. 15.

¹¹ Vidi Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 11. (Vidi 15. poglavlje, bilješka 26, o tom izvještaju.)

¹² *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 681, 683.

¹³ Jugoslavija, Ministarstvo informacija, *Debata o budžetu za 1946*, str. 58-59.

¹⁴ Jugoslavija, Sekretarijat za informiranje, *Informativni priručnik*, sv. 2, str. 239.

¹⁵ Povećanje različitih poreza tijekom vremena, vidi u „Concluding Report on the Military Administration in Serbia”, u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 281. i 292-99. Za državne zajmove, vidi *Borba*, 23. novembar 1944. godine.

¹⁶ „Neuhausen III”, Frs. 395-396.

¹⁷ Vidi sveske *Zbornika zakona i naredaba NDH*, objavljivanih od 1941. pa do 1944, za ovaj podatak: 1941, str. 840-46, i 1944, str. 12-16. i 832-34. o obaveznim trošarinama; 1942, str. 1389, 1570. i 1943, str. 1062, o općem porezu na promet; 1942, str. 1520, i 1944, str. 122, o željezničkim vozarinama, poštanskim pristojbama i porezima na zemlju; 1943, str. 424, i 1944, str. 140-49, o ostalim neposrednim porezima; 1943, str. 534-38, i 1944, str. 46, o posebnom porezu na ratnu dobit; i 1943, str. 1388, o posebnoj nekadašnjoj poreznoj nadoplati.

¹⁸ Cabas, „Gospodarski problemi NDH”. Prema jednom članku iz *Neue Ordnung* (Zagreb) od 10. siječnja 1942, ukupni porezni prihod za fiskalnu godinu 1942. procijenjen je na 10.182 milijuna kuna: 3446 milijuna iz neposrednih poreza i 6736 milijuna iz posrednih poreza.

Tijekom prosinca 1941. vlasti NDH dobile su ovlasti da izdaju 3000 milijuna kuna kratkoročnih državnih obveznica; međutim, onoliko koliko sam uspio utvrditi, ona očigledno nikad nije podnijela na suglasnost nikakve posebne ratne zajmove privatnim bankama ili široj javnosti.

¹⁹ Vidi moju knjigu, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, str. 548. za postotak kaloričnog unosa u prehrani stanovništva za period 1934-1938; str. 540-569. za korištenje hrane za 1934-1938; i str. 620-621. za postotak koji poljoprivredni izvozni artikli čine u ukupnom izvozu zemlje u međuratnom razdoblju. Treći dio jest sveobuhvatan opis jugoslavenske poljoprivrede uoči Drugoga svjetskog rata.

²⁰ Turina, *Poljodjelstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 133; V. Horvat, *Poljodjelstvo Hrvatske u ratu*, str. 4.

²¹ Neuhausen se hvalio time kako je u Srbiji uspio provesti prikupljanje većih prinudnih pošiljki pšenice i kukuruza koje je njegovo osoblje preuzelo tijekom rujna 1942. „Neuhausen II”, Frs. 326-27.

²² Za obroke tijekom 1943, vidi United States, Foreign Economic Administration, *Yugoslavia: Economic Resources During the Liberation Period*, str. 33, koja navodi dokument britanskog Ministarstva za ekonomsko ratovanje (*Ministry of Economic Warfare*) od 21. lipnja 1943, a za obroke tijekom 1944, vidi „Neuhausen III”, Fr. 337.

²³ Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 13.

²⁴ Takvim nadoplatama urobi plaćale su se sljedeće industrijske prehrambene kulture: cikorija (od koje se pripremao nadomjestak za kavu), šećerna repica, sjeme suncokreta,

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

soja, lan i konoplja. Roba za nadoplatu najčešće je bio šećer, jestiva ulja i tekstilni proizvodi. Vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1943*, str. 221-223, 912, 1088-1090.

²⁵ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 520.

²⁶ Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 15-16.

²⁷ Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,689-90, H308,961; Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 520.

²⁸ Za dijeljenje obroka tijekom 1943, vidi United States, Foreign Economic Administration *Yugoslavia: Economic Resources During the Liberation Period*, str. 33, koji navodi dokument britanskoga Ministarstva za ekonomsko ratovanje od 21. lipnja 1943. godine. Za manju razinu službenih obroka hrane i distribuiranu hranu, vidi Cabas, „Gospodarski problemi NDH”, str. 11. Brojna njemački izvještaji potvrđuju neuspjeh sustava dijeljenja obroka i neadekvatnost količine hrane koju osiguravaju vlasti. Vidi, primjerice, Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,588-89, H308,750-51, H308,960-61, i Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 630. Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 16. studenoga 1942, u kojem je opisao korupciju u redovima ustaša koji su bili zaduženi za opskrbu mesom zagrebačkoga stanovništva, u: Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 185-87.

²⁹ Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308, 570-76.

³⁰ Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,588-94.

³¹ Za stanovništvo Beograda tijekom 1941, vidi Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien, 1941-1944*, str. 88, navodi se priopćenje savjetnika Feina Ministarstvu vanjskih poslova od 26. svibnja 1941. godine. Za stanovništvo tijekom 1942, vidi *Tagespost* (Graz), 6. travanj 1943, koji navodi popis stanovništva iz prethodne godine na dan 24. lipnja 1942. Za stanovništvo tijekom 1943, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 243. Za zagrebačko stanovništvo tijekom studenog 1943, vidi *Hrvatski narod* (Zagreb), 23. studeni 1943; i tijekom svibnja 1944, dopis Dragutina Totha premijeru Mandiću, u Micr. No. T-120, Roll 5796, Fr. H308,571. Na dan 3. veljače 1944. *Donau Zeitung* (Beograd) također je procijenio zagrebačko stanovništvo na više od 400.000 stanovnika.

³² Jugoslavija, Komisija za ratne odštete, *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije; passim*.

³³ *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1013. Izvještaj je podnesen 13. siječnja 1945. godine.